

УДК 655.424

УКРАЇНСЬКІ КНИЖКОВІ ВИСТАВКИ В УМОВАХ ІДЕОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ СРСР (1945–1980 РР.)

О. Ю. Хмельовська

*Українська академія друкарства
вул. Під Голоском, 19, Львів, 79020, Україна*

Висвітлено використання книжкових виставок і ярмарків, які проводили протягом 1945–1990 рр. на території України й поза її межами, участь у яких брали українські видавці в інтересах радянської пропаганди. Проаналізовано творення і представлення контенту на виставках та ярмарках в умовах ідеологічного контролю, зокрема, виділено тематичний спектр видань і види видавничої продукції; показано вплив інновацій державного апарату на форми виставок книжок, плакатів, ілюстрацій. Досліджено участь українських видавців у світових книжкових виставках, які також використовувалися для утвердження політики партії. Проаналізовано ювілеї українських письменників, на честь яких організовано виставки, ярмарки чи літературні вечори.

***Ключові слова:** пропаганда, СРСР, ідеологія, книжкова виставка, книжковий ярмарок, повоєнний період.*

Постановка проблеми. У радянські часи українська видавнича справа завжди була рупором пропаганди, який контролювали вищі ешелони влади, і книжкова виставка, як наймасштабніший видовищний захід, використовували для досягнення ідеологічних цілей СРСР. Відповідно до соціальнокомунікаційної мети організаторів та замовників на книжковій виставці радянських часів були видання від класиків марксизму-ленінізму, масово-політична література, про пропаганду передового досвіду значно перевищували за кількістю і доступністю переклади та книги сучасних радянських письменників, наукові й науково-технічні види видавничої продукції. Книжкова виставка була надійним і ефективним соціальнокомунікаційним засобом у підтримці іміджу СРСР як серед населення країни, так і за її межами.

Актуальність теми дослідження зумовлена відсутністю історії українського виставкового книжкового руху у післявоєнний час, окресленню ролі пропагандистської машини у формуванні контенту заходів, що особливо важливо під час спрямованості до декомунізації України, розвінчання радянських штампів і стереотипів, збереження національної пам'яті, яка ґрунтується на аналізі першоджерел. Тема дослідження не втрачає актуальності й сьогодні, коли українська книжкова справа перебуває у пошуку адекватного соціокомунікативного представлення, зокрема й на книжкових виставках України й світу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичним осмисленням окреслених проблем у радянський період займалися як практики книжкової справи, так і вчені-книгознавці: М. Агупф, І. Васіна, Д. Гнатюк, О. Говоров, С. Дайновська,

О. Молодчиков, О. Пренський, О. Смирнова, П. Полевая, Г. Гаврилов, М. Зінцова та інші. Однак варто наголосити на заідеологізованому погляді цих авторів на предмет свого дослідження, що дає підстави сумніватися в об'єктивності їхніх висновків. Із сучасних дослідників виставкової діяльності та торгівлі варто назвати: Т. Ківшар, О. Афоніна, М. Сенченка, З. Григорова, Ж. Ковба, Н. Марціняк тощо. Попри наявність публікацій про організаційно-практичні аспекти книжкової торгівлі України, увагу не зосереджено на значному впливі пропаганди на контент заходів та формування заідеологізованого іміджу української видавничої справи закордоном.

Джерельною базою дослідження були: розпорядження, звіти, протоколи, постанови, накази, рішення Головного управління видавництва і поліграфічної промисловості Міністерства культури УРСР, Управління у справах поліграфії і видавництва при Раді Міністрів УРСР, Державного Комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавців поліграфії і книжкової торгівлі, Комітету при пресі Ради міністрів Української РСР; звіти працівників Держкомвидаву УРСР про перебування в зарубіжних країнах, а також рішення колегії Держкомвидаву СРСР, що стосується діяльності Держкомвидаву УРСР тощо (за 1945–1990 рр.).

Мета статті – охарактеризувати книжкові виставки в умовах ідеологічного контролю протягом 1945–1990 рр., що відбувалися на території України й поза її межами за участю українських видавців. Відповідно до мети дослідження було сформовано такі завдання: проаналізувати творення і представлення контенту на виставках та ярмарках, приділити увагу тематичному спектру видань й видам видавничої продукції; показати вплив новітніх впроваджень державного апарату на форми виставок книжок, плакатів, ілюстрацій; дослідити участь українських видавців у книжкових виставках світу, які також використовували для утвердження політики партії; проаналізувати ювілеї українських письменників, на честь яких було організовано виставки, ярмарки чи літературні вечори.

Виклад основного матеріалу дослідження. На книжкових виставках і ярмарках протягом 1945–1985 рр. книги від класиків марксизму-ленінізму, масово-політична література, про пропаганду передового досвіду значно перевищувала за накладом і доступністю переклади та книги сучасних радянських письменників, наукові й науково-популярні видання. Винятком у певні роки була дитяча й навчальна видавничої продукції, за окремими тематичними розділами – технічна (за назвами видань протягом 1945–1980-х рр.), література з питань мовознавства (за річним накладом протягом 1960–1970-х рр.), природничо-наукова (за річним накладом протягом 1960-х рр.), художня (за річним накладом протягом 1970–1990-х рр.), література з культури, культурного будівництва і освіти (за річним накладом протягом 1990-х рр.) [1; 3].

Серед найпопулярніших тем – література, спрямована проти буржуазної ідеології [14; 28], оспівування дружби між країнами Рад, пропаганда комуністичної партії, ушлявлення армії, вождів і перемоги у Другій світовій війні, атеїстична література. Примітно, що тематика ідеологічно-забарвленої продукції залежала від змін у політиці. За період відбудови й «холодної війни» переважала книжкова продукція,

що стосувалася образу ворога, проголошеної боротьби з націоналізмом, фашизмом і космополітизмом. За часів «відлиги» пильну увагу приділяли іміджу СРСР за кордоном, успіхам у розбудові країни, інженерії й техніці, саме тоді розширилися зв'язки щодо книжкових виставок з іноземними країнами. У роки «застою» видавництва посилювали роботу зі створення книг із проблем стратегії і тактики комуністичних та робітничих партій, тенденцій світового розвитку, зміцнення інтернаціональних зв'язків соціалістичних країн, зовнішньої політики СРСР, шляхів розвитку нових національних держав, боротьби проти націоналізму, сіонізму й неофашизму.

Також значна частина книг була присвячена досягненням радянської влади. В СРСР ретельно стежили за оновленням асортименту. «Тематичний аналіз плану видання масової літератури не достатньо провадився на видання сучасної актуальної тематики, присвяченої пропаганді основних питань політики комуністичної партії і радянської влади, питань, зв'язаних із видатними досягненнями радянського народу в промисловості, сільському господарстві, науки і культури», – йшлося у постанові Ради міністрів УСРС і ЦК КП/б/У [3; 61].

Спеціально до річниць, вигідних комуністичній ідеології, видавництва УСРС готували видання [10; 22]. Так, до 50-річчя створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, пропаганди ідей радянського патріотизму, дружби народів було присвячено близько 90 назв загальним тиражем понад 3 млн примірників. Зокрема, передбачно видання художніх альбомів, фотоальбомів, нарисів про видатних українських літераторів-класиків та відомих сучасних майстрів художнього слова [8; 45].

Тим часом «на виконання постанови ЦК Компартії України «Про організаційно-політичні заходи з підготовки і святкування 325-річчя воз'єднання України з Росією Держкомвидавком УРСР, видавництвами Республіки проведена певна робота з підготовки і випуску книжок, брошур, образотворчих видань, в яких висвітлюється вічна дружба українського і російського, всіх народів нашої країни, торжество ленінської національної політики КППС, досягнення українського народу в соціально-економічному і культурному розвитку в сім'ї братніх народів СРСР» [16; 1–2]. З нагоди цієї надуманої дати вийшло 58 назв суспільно-політичної, наукової, художньої, художньо-публіцистичної літератури та видань образотворчого мистецтва накладом 1300 тис. примірників. Зокрема, вийшли у світ такі пропагандистські видання: «В. І. Ленін про Україну», «Радянська Україна» В. В. Щербицького, «Україна. Шляхом Жовтня», «Возз'єднання Правобережної України з Росією» В. Смоля, «Розвиток прогресивної філософської думки російського, українського та білоруського народів у XVII-XVIII ст.», «Історія Української РСР. Дожовтневий період» І. Рибалка, «Україна – Росії сестра» М. С. Тихонова, «Гомоніла Україна» П. Панча, збірка поезій «Народів збрата сім'я».

Новітні впровадження у політиці підкріплювалися й низкою тематичних видань. Наприклад, 1954 р. на підтримку «кукурудзяної кампанії Хрущова» наступного року в УРСР вийшло 35 книг, 11 брошур і 16 різновидів плакатів про кукурудзу. Держвидав ретельно вів окремий список видань під назвою «Про кукурудзу». Навіть у роки Перебудови традиція видань з нагоди вигідної події для комуністичної ідеології продовжувалася. Наприклад, до Олімпіади-80 видавництва України

опублікували понад 800 назв книг, альбомів, різних сувенірних видань загальним накладом 800 тис. екземплярів на суму понад мільйон рублів [25; 131]. Крім того, по всій країні організували тематичні виставки спортивної літератури, свята книги, книжкові базари. З цієї нагоди навіть вводились спеціальні курси з підготовки книгопродавців: «Суттєво підвищити рівень підготовки і допідготовки продавців та інших категорій робітників, які беруть участь в обслуговуванні учасників і гостей Олімпіади-80, приділивши особливу увагу володінню іноземними мовами, знанням правил торгівлі...» [25; 132].

Щороку ухвалювали тематичні плани, на яких постійно вимагалось збільшити кількість назв книг і брошур, які відповідали завданням комуністичного будівництва. Тематичні плани видавництва змушені були надсилати вищим органам влади та узгоджувати найдрібніші деталі. Так, у листуванні з ЦК КПУ щодо питань планування видання та друкування літератури йшлося:

«1. Встановлено особливий контроль за своєчасною і високоякісною підготовкою оригіналів видань, що пропагують рішення XXIV з'їзду КП України.

2. З метою підвищення ідейно-наукового та художнього рівня літератури у видавництвах організовано додаткове редагування рукописів, які перебувають у редакційних портфелях.

3. У видавництвах запроваджується порядок, за яким жодне оригінальне видання не підписують до друку без комплексного рецензування та особистого вивчення його ідейно-наукової цінності одним із керівників видавництва. Найважливіші видання обговорюють на секціях редакційної і художньої рад.

4. Раз на місяць у видавництвах проводять «Дні якості», на яких обговорюють ідейно-науковий та художній рівень творів, що готують до друку, і якість видань, які вийшли у світ». [8; 184].

І в столиці України, і в обласних містах вирішальний голос у питаннях контролю за змістом і навіть за оформленням видань належав органам партії та КДБ, виконавцем їхніх вказівок був так званий Держліт – превентивна цензура, яку для замаскування її справжньої суті назвали «Управлінням по охороні державних і військових таємниць у пресі» [1; 35]. Видання, яке не вписувалося у панівну ідеологію, вилучалися – часто ще на редакційно-видавничому етапі. Для цього вищі органи з питань цензури готували список «заборонених» видань. Наприклад, 1973 р., «враховуючи найважливіші події в ідейно-політичному житті країни, критичні зауваження та вимоги ЦК КП України з питань видавничої справи», із планів було вилучено 650 назв вузькотемних, недовершених в ідейно-художньому відношенні книжкових видань і 92 назви відомчої літератури [12; 131]. Так, у протоколі № 16 «Про стан і заходи з посилення контролю за змістом літератури, що видається» йшлося, що лише з мистецтвознавчої, художньої, музичної літератур із плану 1978–1979 рр. вилучили 53 назви [23; 12].

Зважаючи на постійний контроль над редакційними портфелями видавництв, цілком закономірно, що «заборонені» видання не потрапляли на виставкові стенди, а отже – контент українських радянських видавництв на виставках був виключно погоджений владою і не відображав реальні тенденції видавничої справи.

Така практика стосувалася не лише виставок у межах країни, а й закордонних, в яких брали участь українські видавці. Так, у 70-х рр. комітет з преси при Раді Міністрів УРСР розробляв план випуску видань іноземними мовами. У ньому передбачалося видання книг, у яких «відображалися здобутки Радянської України, досягнуті у братній сім'ї народів СРСР в галузі економіки, науки й культури, а також творів українських дожовтневих та провідних радянських письменників» [8; 45]. Саме такі книги представляли Україну на світовому ринку.

Держкомвидав у 1977 р. рекомендував для перекладу на мови народів ССРСР й твори художньої і дитячої літератури. Головні теми українських пропозицій – село, робітники, герої Другої світової війни. Однак, у пропозиціях із точним переказом змісту були кілька видань й відомих сучасників, зокрема пропонувалося перекласти: Гончар О. «Берег любові»,

Загребельний П. «Розгін», Земляк В. «Зелені мельниці», Дімаров А. «Вистрели Уляни Кашук», Бажан Н. «Нічні роздуми старого майстра», П. Воронько «Сдвиг – земля», Канівець В. «Предвестники», Драч І. «Київське небо», Дрозд В. «Люди на землі», Олійник Б. «Істина», Мушкетик Ю. «Біла тінь». Серед дитячих письменників – Бичко В. «Сімейний альбом», Збанацький Ю. «Славка, Нестайко В. «Одиниця з обманом» тощо [20; 42–55]. Якщо до формування пропозицій долучалися професійні експерти, то серед назв було кілька вартісних, що репрезентували сучасну українську літературу.

Із наказу про організацію книжкових виставок радянської книги за кордоном державного комітету Ради міністрів ССРСР у справах видавництва, поліграфії та книжкової торгівлі 1978 р. з'ясовуємо, що Генеральна дирекція міжнародних книжкових виставок і ярмарок готувала основні тематичні плани експозицій на міжнародних книжкових ярмарках у Варшаві, Софії, Белграді, Франкфурті-на-Майні, Каїрі, Брюсселі, розробляла тематику для кожної експозиції з урахуванням особливостей кожної країни. Однак участь у міжнародних виставках використовувалася насамперед для пропаганди радянської системи. «В експозиціях радянської книги на виставках і ярмарках передбачити показ творів класиків марксизму-ленінізму, трудів товариша Л. І. Брежнєва, книг про радянський спосіб життя, творів, присвячених досягненням братських країн у будівництві соціалізму й комунізму. Особливу увагу приділити літературі, що пропагує матеріали й рішення XXV з'їзду КПРС, Конституцію СРСР тощо», – йдеться у наказі [21; 87].

Популярний формат обмінних виставок між країнами, крім позитивних характеристик, як-от: обмін новими досягненнями в галузі редагування, художнього оформлення, розповсюдження і реклами книги, зміни у структурі управління і в економіці книговидавничої справи, відіграв ще й значну пропагандистську роль. Наприклад, у 1977 р. Міністерство культури і мистецтва ПНР приймало виставку радянської книги, присвячену 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, а 1979 р. Держкомвидав ССРСР приймав виставку польської книги, присвячену 35-річчю Польської Народної Республіки. Відповідно, контент таких експозицій підганявся під тематику події.

Якщо країни СРСР чи країни Варшавського блоку влаштовували книжкові виставки у невеликих містах, то УСРС передавала свої книги для експозиції, перед

тим погоджені в обкомі КП України [21; 67–69]. На початку 80-х рр. Радянський Союз розпочинає активніше брати участь у спеціалізованих виставках з мистецтва, дитячих видань, спортивної тематики. Наприклад, 1978 р. пройшла низка пропагандистських виставок під назвою «Молодь країни Рад» у Мексиці, Панамі, Мозамбіці, Бельгії, що були орієнтовані на вербування молоді в комуністичну ідеологію.

Зрозуміло, чому на всесвітніх конкурсах книг українські видання зазвичай не перемагали, а якщо й здобували відзнаки, то з заїделогізованими книгами, які не відображали питомо українські традиції книговидання; винятки – дитячі видання. Так, 1979 р. на виставці «Найкрасивіші книги світу у Великобританії» дипломи отримали лише дві українські книги, начисто пропагандистські, – «Слово о полку Ігоревім, Ігоря, сина Святослава онука Олегового» (на давньоукраїнській, російській, українській і білоруських мовах), а також фотоальбом «Радянська Україна» українською і російською мовами [22; 87–99].

У конкурсах в межах СРСР українські видання здобували перемогу, але перевага надавалася ідеологічно-забарвленим, що свідчило про нівелювання мети конкурсу книжкового мистецтва. Наприклад, за підсумками XVIII Всесоюзного конкурсу Мистецтво книги з видань 1976 р., всього брали участь 700 видань із 48 центральних і 94 республіканських видавництвах. Від України були відзначені 20 книг, а саме: Л. І. Брежнєв – Звіт ЦК КПСС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь XXV з'їзду КПСС (Дніпро), В. І. Ленін – Вибрані твори у трьох томах (Політвидав України), Комуністична партія України – боєвий отряд КПСС (Політвидав України), Л. І. Брежнєв – Звіт ЦК КПСС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь XXV з'їзду КПСС (Політвидав України), Художнє конструювання у машинобудівництві (Техніка), А. П. Меркулов – По моделях природи (Техніка), Мир і труд – збірник віршів (Радянський письменник) [18; 213–231]. До списку переможців могли допустити лише переклади або дозволену класику, як-от: Данте А. «Божественна комедія» (Дніпро), Т. Шевченко «Кобзар» (Дніпро).

В Україні заїделогізованість видавничої продукції спостерігалася до кінця 80-х, для порівняння у Польській народній республіці вже у 70-х дозволяли собі мінімалізувати цей сегмент книжкового ринку, орієнтуючись на закордонний досвід. Так, під час відвідин польських видавців делегація видавничих працівників Української РСР 1969 р. помітила вільні тематичні плани. «Складається враження, що процеси формування тематичних планів, випуску та розповсюдження суспільно-політичної літератури ще потребують значного удосконалення. Видавців більше цікавить економічна сторона їхньої діяльності, а вже потім – ідеологічна», – дізнаємось із листувань із зарубіжними країнами з питань співробітництва між видавництвами [7; 121].

Книжкові виставки і ярмарки у межах країни приурочувалися до важливих комуністичній ідеології дат, подій. Спеціально готували новинки до річниці перемоги радянського народу над фашизмом, врожаю кукурудзи, рішення XXIV з'їзду КП України тощо; книги, що пропагандували рішення XXIV з'їзду КПСС, що демонстрували боротьбу трудящихся республіки за втілення планів 9-ї п'ятилітки,

50-річчю заснування ССРСР (1971–1972 роки) [11; 26], до XVII з'їзду ВЛКСМ і 50-ліття з дня присвоєння комсомолу ім. Леніна (1974) [13: 171–174], 15 з'їзду КПСС і Міжнародному року жінок, 40-річчя стаханівського руху, 20-річчю Варшавського договору, 150-літтю повстання декабристів уточнити рік (1975) [15; 148], до днів народження В. І. Леніна, 325-річниці возз'єднання України з Росією, 40-річчя возз'єднання українських земель в Радянській Україні (1979) [4; 147], 63-й річниці Великого Жовтня та Дня Конституції СРСР, «35-річчю перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», Тиждень молодіжної кннини, присвячений Дню народження комсомолу (1980) [21; 67–69].

Зазвичай відзначення вигідної ідеологічної машині річниці не обмежувалося однією книжковою імпрезою, а характеризувалося низкою заходів. Так, 1958 р. до 40-річчя утворення Комуністичної партії України в книжкових магазинах та бібліотеках організували спеціальні відділи, а також обладнали вітрини, стенди та виставки літератури, присвячені даті [4; 148]. На великих підприємствах, шахтах та навчальних закладах були проведені спеціальні книжкові виставки та книжкові базари. Крім того, пройшов двонедільник масового розповсюдження політичної і художньої літератури, який відображав 40-річний шлях Комуністичної партії. Того ж року до 88-ї річниці з дня народження В. І. Леніна організували в усіх масових бібліотеках виставки книг про В. І. Леніна та видань творів В. І. Леніна, провели бесіди і читацькі конференції [4; 248].

Однак такі події не завжди мали той ефект, на який сподівалися вищі ешелони влади. Про неефективність таких пропагандистських заходів свідчить інформація, що 1975 р. Республіканське свято книги під девізом «Книга-воїн, книга-трудівник», до якого спеціально готували плакати, закладки з написом «9 травня – День перемоги», афіші за 21 день відвідало лише 8000 киян, гостей столиці, воїнів Радянської армії. У Запоріжжі, наприклад, на відкриття такої виставки прийшло трохи більше 200 людей. Порівнюючи з книжковими подіями в Україні за часів незалежності, кількість відвідувачів справді низька, отже, можна говорити про те, що влада не справлялась зі своїм завданням, громадськість ігнорувала подібні заходи, ресурси використовувалися без досягнення належного ефекту [9; 185–190].

Надмірна політичність та заідеологізованість не могли бути непомітними у світі. Наприклад, на Міжнародній виставці мистецтва книги ІБА 1977 р. експозиція СРСР складалася лише з 200 вибраних назв, проте паралельно пройшла спеціальна виставка, присвячена 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції [17; 40–42]. Провідні видавці світу розуміли характер і мету такої виставки, тому навмисне оминали подібні експозиції. Загалом у періоди «холодної війни» та застою країни Європи й США ігнорували книжкові виставки, які проводили країни СРСР, висміювали їх у ЗМІ та бойкотували. До прикладу, 1977 р. світові ЗМІ активно пропагували бойкот провідних видавництв світу першої Московської книжкової виставки-ярмарку, що посилювало радянську пропаганду у відповідь. «В цьому плані особливо старалася американська буржуазна преса. Були спроби довести, що СРСР не виконує положень Заключного акту Хельсінських угод, що виставка, мовляв, матиме «чисто пропагандистський характер». Свою роль відіграла також

наклепницька кампанія навколо т. зв. «порушень прав людини». Крім того, у низці західних країн уряди відмовили у фінансовій підтримці національним асоціаціям видавців та книготорговельних працівників, а останніх лякало те, що вони можуть зазнати зайвих витрат», – йшлося у наказі Держкомвидаву СРСР [19; 2–5].

Тим часом річниці навіть утверджених українських класиків, як-от: ювілеї Лесі Українки, Івана Франка – не відзначали книжковими виставками. Але траплялися й винятки – відзначення ювілеїв класиків, які толерувалися радянською пропагандою: до 100-річчя Панаса Мирного, 150-річчя з дня народження А. Пушкіна (1949 р.), 80-річчя з дня народження М. Рильського, 70-річчя А. Корнійчука (1974 р.). У той же час в Празі у «Слованській книгарні» було проведено масштабні виставки до 125 річниці народження Марка Вовчка, до сторіччя від смерті Тараса Шевченка (до останнього ювілею навіть видали бібліографічний покажчик творів, опублікованих у Чехії) [6; 3].

В УСРС змінилася ситуація вже на початку 80-х і під час Перебудови, коли ювілеї українських письменників почали відзначати вечорами, бесідами, тематичними вітринами у бібліотеках і книжкових магазинах. Наприклад, 1974 р. 80-річчя з дня народження Максима Рильського, 70-річчя Олександра Корнійчука [15; 148], а 1978 р. ювілеїв цілої плеяди письменників – 80-річчя з дня народження Сосюри, 100-річчя з дня народження Гната Хоткевича, 100-річчя з дня народження Г. І. Петровського, 150-річчя з дня народження Жуля Верна, 90-річчя з дня народження А. С. Макаренка, 110-річчя з дня О. М. Горького, 60-річчя з дня О. Гончара, 70-річчя С. І. Олійника, 70-річчя з дня народження В. Первомайського, 150-річчя з дня народження Ганни Барвінок, 150-річчя з дня народження Льва Толстого, 60-річчя з дня народження Сухомлинського, 140-річчя з дня народження І. Нечуя-Левицького, 200-річчя з дня народження О. Квітки-Основ'яненка. Вочевидь, розширення кола «дозволених» письменників залежало не тільки від політичних змін у країні, а й від конкретних працівників, які відповідали за відзначення ювілеїв у Держкомвидаві.

Однак, якщо це було вигідно пропаганді, наприклад, потрібно привласнити походження і національність друкаря Івана Федоровича, змалювавши його «великим сином російського народу» та підкреслити «непорушну і весь час міцніючу дружби українського і російського народів», то такі заходи ретельно готували, а книжкова виставка була неодмінною їхньою складовою. Так, 1974 р. відзначали, згідно з офіційними інструкціями, 400 років із часу виходу першої точно датованої друкованої книги в Україні. На честь ювілею було проведено наукові конференції у Києві та Львові [12; 140–142]. У вищих, середніх спеціальних навчальних закладах, школах, палацах культури, клубах і бібліотеках республіки організувати вечори, читацькі конференції, присвячені 400-річчю книгодрукування в Україні, влаштувати виставки книжок та репродукцій, виступи письменників, лекції і бесіди про книговидання й книгодрукування, роль друкованого слова в суспільному житті. Крім того, проведений місячник української книги, присвячений ювілею. Міністерству культури УРСР спільно з Державним комітетом Ради міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі завершив

організацію та обладнання експозиції Музею української книги в Києві з філіалом в Острозі. Також Держкомвидав УРСР спільно з Міністерством культури республіки та Спілкою художників України влаштували виставку української книги й книжкової графіки.

Радянська ідеологічна машина успішно використовувала для пропаганди й художників, ілюстраторів та дизайнерів плакатного мистецтва, змінюючи за потреби гасла під плакатами. Тематика плакатів безпосередньо залежала від комуністичної політики. Так, 1980 р. актуальними були такі теми: «На зустріч XXVI з'їзду КПСС», «П'ятилітці ефективності та якості – ударний фініш» [25; 132]. А 1987 р. українські художники готували плакати до Декади книги, присвяченої 117-й річниці з дня народження В. І. Леніна, Республіканського весняного свята книги; Тижня молодіжної книги, присвяченого Дню народження комсомолу, Республіканського місячника пропаганди та розповсюдження літератури і покращеного плаката, присвяченого 70-річчю Великого Жовтня [26; 124].

Часто виставки книжкових ілюстрацій чи плакатів приурочували до вигідних комуністичній ідеології подій, влаштовували конкурси й публічні покази. Так у зв'язку з організацією XXII з'їзду КПСС українські видавництва організували виставку плакатів, присвячених В. І. Леніну, які випустили протягом 1961 р. [5; 76]. Неодмінним атрибутом були також графічні роботи на виставках досягнень народного господарства ССРСР, візуальна складова часто справляла на пересічного відвідувача більше вражень, ніж томи звітів із з'їздів партії, і вищі ешелони влади це добре розуміли.

Переконали пропагандистську роль виставки плакатів відігравали закордонном, особливо у спільних міжнародних виставках. До таких плакатів були суворі вимоги. До прикладу, 1959 р. мали відібрати 5 плакатів на міжнародну виставку у Канаду. Але заступник міністра культури ССРСР Н. Данилов забракував їх, адже роботи, на його думку, «не належать до числа досягнень радянського плакатного мистецтва», оскільки плакати не відображали досягнень радянської влади. «Переконаливо прошу надати указ про термінове додаткове відправлення плакатів на адресу Дирекції художніх виставок і панорам п'яти найкращих політичних, побутових і виробничих плакатів, зроблених в останні роки, починаючи з 1945 р.», – йдеться у переписці з українськими функціонерами [4; 221].

Часто за пропагандистськими плакатами чи ілюстраціями видавництва друкували листівки, ціна яких була доступною для широкої аудиторії і які іноземці купували як сувеніри. Саме тому у листівках теж намагалися посилити пропагандистську складову.

Висновки. У післявоєнні роки в СРСР у цілому книжкова виставка будь-якої форми, навіть вузькоспеціалізована, не обходилася без представлення пропагандистської літератури й проведення заідеологізованих заходів. Кожне видавництво УРСР на чільному місці демонструвало книжки з пропагандистським контентом – залежно від свого профілю та орієнтації на читацьку аудиторію. Відповідним чином оформлювалися стенди видавництва, з неодмінними актуальними партійними лозунгами й пропагандистськими плакатами, роздаванням дрібної поліграфічної продукції.

Починаючи з 1945 р., при кожному діючому сільському споживчому товаристві були постійні виставки – так звані червоні куточки із бібліотеками, газетами, журналами, плакатами. Закономірно, що пріоритет надавався розповсюдженню літератури суспільно-політичного, комуністично-соціалістичного змісту: преси, листівок, брошур, книг. Така ж література на чільних місцях експонувалася у бібліотеках, книгарнях, музеях, працівників цих закладів змушували організовувати позамагазинні форми торгівлі, зокрема й виставки. У малих містах України (наприклад: Дрогобичі чи Макіївці) з року в рік організовували мандрівні пропагандистські виставки, які тривали від кількох днів до кількох тижнів. Радянська ідеологічна машина використовувала різні майданчики для організації пропагандистських виставок: від музеїв, бібліотек до профспілок, заводів, колгоспів, навчальних закладів, військомів тощо. Особливу увагу влада приділяла виставкам плакатів й ілюстрацій.

Контент українських стендів на виставках і ярмарках був заідеологізованим, часто застарілим, значно поступався іноземним аналогам. На догоду комуністичним функціонерам в УРСР виходили сотні назв необґрунтовано величезними накладками політичної, атеїстичної літератури, книг, направлених проти «буржуазної ідеології», оспівування дружби між країнами Рад, комуністичної партії, ушанування армії, вождів і перемоги у Другій світовій війні. Видання відслідковували та піддавали жорсткій цензурі, нерідко «неугідні» книги вилучали вже на останніх етапах публікації, тому поява на стендах дійсно вартісних книг – за змістом і за оформленням – була практично неможливою. Все це ускладнювало поступ галузі, долучення України до інновацій світу у видавничій галузі, погіршувало шанси українських книг на перемогу у незалежних профільних конкурсах світу.

Участь українських видавців в іноземних виставках, крім позитивних моментів, як-от: обмін новими досягненнями в галузі редагування, художнього оформлення, розповсюдження і реклами книги, зміни у структурі управління та в економіці книговидавничої справи, відіграв ще й значну пропагандистську роль, карикатурність якої була особливо помітна порівняно з представленням видавничих здобутків інших країн. Крім того, провідні іноземні видавці та читачі часто ігнорували стенди соціалістичних республік, а ЗМІ Європи й США висміювали надмірну заідеологізованість.

Ідеологічно заангажована видавнича продукція не користувалась попитом й у радянських читачів, не відображала реальних потреб аудиторії. Твори головних марксистсько-ленінських ідеологів, матеріали з'їздів КПРС і Компартії України, пленумів ЦК КПРС та ЦК Компартії України, книги і брошури з історії партії не могли бути цікавими широкому колу читачів, відтак політична література часто осідала у книгарнях чи на книжкових виставках, не зацікавлювала іноземних колег. Саме тоді режим вирішив надавати залишки «у навантаження» тощо. За таких обставин у УРСР спостерігався незадоволений попит на книги інших тематик та видів (іноді це явище називали «книжковим голодом»), який книжкові виставки і ярмарки не вирішували у силу своєї підконтрольності й заангажованості.

Показовим фактом неефективності пропагандистських книжкових виставок і ярмарків була низька відвідуваність населенням, відсутність зворотного зв'язку,

а також штучне нарощування аудиторії за допомогою адмінресурсу. Проте на початку 80-х рр. в УРСР почали проводити виставки, присвячені ювілеям видатних письменників, що сприяло зацікавленню аудиторії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Марціняк Н. Видавничий репертуар і книготорговельний асортимент України: особливості функціонування в умовах централізованої системи управління (друга половина 40-х – кінець 80-х років минулого століття) / Н. Марціняк // Вісник Книжкової палати. – 2011. – № 7. – С. 31–35. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vkr_2011_7_11.pdf.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 1. – спр. 3. – Постановления Совета Народных Комиссаров УССР, касающиеся деятельности Управления полиграфии и издательств. – січень-липень 1944 року. – 61 арк.
3. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 1. – спр. 23. – Постановление Совета министров УССР и ЦК КП/б/У за 1947 рік. – 61 арк.
4. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 1. – спр. 233. – Переписка с Министерством культуры СССР по вопросам выпуска литературы. – начато 5 января / окончено 30 декабря 1959 року. – 147 арк. / 178 арк. / 221 арк. / 248 арк.
5. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 1. – спр. 240. – Переписка с Министерством культуры СССР и УССР по вопросам выполнения тематических планов и издания литературы / начато 24 января окончено 29 декабря 1961 року. – 76 арк.
6. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 1. – спр. 244. – Переписка с Чехословацким театральным и литературным агенством по вопросам международных выставок и перевода книг / начато января 1961 року й окончено 19 октября 1961 року. – 3 арк.
7. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 435. – Листування з зарубіжними країнами з питань співробітництва між видавництвами цих країн і Комітетом при пресі УРСР та звітами про відрядження. – почато 13 лютого закінчено 4 грудня 1969 року. – 121 арк.
8. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 567. – Листування з ЦК КПУ з питань планування видання та друкування літератури. – січень-серпень 1971 року. – 45 арк. / 184 арк. / 45 арк.
9. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 649. – Листування з Держкомвидавом СРСР з питань діяльності Держкомвидаву УРСР / почато 2 січня / закінчено 24 червня 1975 року. – 185–190 арк.
10. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 651. – Листування з Радою міністрів УРСР з питань видання та друкування літератури та інших питань. – січень-квітень 1972 року. – 22 арк.
11. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 702. – Накази Держкомвидаву СРСР, що стосуються діяльності Держкомвидаву УРСР. Том 1. 18 Січень- 18 грудня 1973 року. – 26 арк.

12. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 727. – Листування з ЦК КПУ з питань діяльності Держкомвидаву УРСР. – почато 2 січня 1973 року / закінчено 25 грудня 1973 року. – 131 арк. 140–142 арк.
13. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 776. – Рішення колегії Держкомвидаву СРСР, що стосуються діяльності Держкомвидаву УРСР / 16 січень – 21 серпня 1973 року. – 171–174 арк.
14. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 777. – Рішення колегії Держкомвидаву СРСР, що стосуються Держкомвидаву УРСР / почато 4 вересня 1974 року / закінчено 27 листопада 1974. – 28 арк.
15. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 856. – Рішення засідання колегії Держкомвидаву СРСР, що стосуються діяльності Держкомвидаву УРСР / почато 5 січня 1975 року закінчено 26 червня 1974. – 148 арк.
16. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 903. – Листування з ЦК КП України з питань діяльності Держкомвидаву УРСР / почато 10 січня 1979 року / закінчено 27 грудня 1979. – 1–2 арк.
17. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 1166. – Рішення засідання колегії Держкомвидаву СРСР, що стосуються діяльності Держкомвидаву УРСР / почато 14 січня 1977 року закінчено 15 липня 1977. – 40–42 арк.
18. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 1. – спр. 1250. – Рішення засідання колегії Держкомвидаву СРСР, що стосуються діяльності Держкомвидаву УРСР / почато 12 січня 1977 року закінчено 20 квітня 1977. – 213–231 арк.
19. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 1303. – Накази Держкомвидаву СРСР, що стосуються діяльності Держкомвидаву УРСР / почато 25 травня 1977 року закінчено 19 грудня 1977. – 2–5 арк.
20. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 1306. – Листування з Держкомвидаву СРСР з питань діяльності Держкомвидаву УРСР / почато 1 листопада 1977 року / закінчено 30 грудня 1977. – 42–55 арк.
21. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 1348. – Накази Держкомвидаву СРСР, що стосуються діяльності Держкомвидаву УРСР – почато 5 січня 1978 року / закінчено 29 червня 1978. – 67–69, 87 арк.
22. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 1. – спр. 1350. – Рішення колегії Держкомвидаву УРСР / почато 18 січня 1978 року / закінчено 21 квітня 1978 року. – 87–99 арк.
23. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 1. – спр. 1440. – Рішення засідання колегії Держкомвидаву СРСР, що стосуються діяльності Держкомвидаву УРСР – почато 4 липня / закінчено 28 грудня 1979 року. – 12 арк.
24. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 1. – спр. 1448. – Рішення колегії Держкомвидаву УРСР / почато 8 січня 1979 року закінчено 21 грудня 1979. – 262–270 арк.
25. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 1530. – Рішення колегії Держкомвидаву СРСР, що стосуються діяльності Держкомвидаву УРСР / почато в січні 1980, закінчено у червні 1980 року. – 131–132 арк.

26. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 4607. – оп. 2. – спр. 2185. – Наказ Про видання плаката до Всесоюзного тижня дитячої та юнацької книги / січень-червень 1987 року. – 124 арк.

REFERENCES

1. Martsiniak, N. (2011). Vydavnychiy repertuar i knyhotorhovelnyi asortyment Ukrainy: osoblyvosti funktsionuvannya v umovakh tseentralizovanoi systemy upravlinnia (druga polovyna 40-kh – kinets 80-kh rokiv mynuloho stolittia). *Visnyk Knyzhkovoї palaty*. 7, 31–35. (in Ukrainian)
2. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady Ukrainy. (1944). *Postanovlenyia Soveta Narodnykh Komysarov USSR, kasaiushchiesia deiatelnosti Upravlenyia polyhrafyy y yzdatelstv* (f. 4607, 1, spr. 3), 61. (in Ukrainian)
3. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady Ukrainy (1947). *Postanovlenye Soveta mynystrov USSR y TsK KP/b/U za 1947 rik*. (f. 4607, op. 1, spr. 23), 61. (in Ukrainian)
4. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady Ukrainy (1959). *Perepyska s Mynysterstvom kultury SSSR po voprosam vypuska lyteratury*. (f. 4607, – op. 1, spr. 233), 147, 178, 221, 248. (in Ukrainian)
5. Tsentralnyi derzhavnykh arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady Ukrainy (1961). *Perepyska s Mynysterstvom kultury SSSR y USSR po voprosam vypolnenyia tematycheskykh planov y yzdanyia lyteratury*. (f. 4607, op. 1, spr. 240), 76. (in Ukrainian)
6. Tsentralnyi derzhavnykh arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady Ukrainy (1961). *Perepyska s Chekhoslovatskym teatralnym y lyteraturnym ahenstvom po voprosam mezhdunarodnykh vystavok y perevoda knykh*. (f. 4607, op. 1, spr. 244), 3. (in Ukrainian)
7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady Ukrainy (1969). *Lystuvannia z zarubizhnymy krainamy z pytan spivrobotnytstva mizh vydavnytstvamy tsykh krain i Komitetom pry presi URSSR ta zvitamy pro vidriadzhennia*. (f. 4607, op. 2, spr. 435), 121. (in Ukrainian)
8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady Ukrainy (1971). *Lystuvannia z TsK KPU z pytan planuvannia vydannia ta drukuvannia literatury*. (f. 4607, op. 2, spr. 567), 45, 184, 45. (in Ukrainian)
9. Tsentralnyi derzhavnykh arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady Ukrainy (1975). *Lystuvannia z Derzhkomvydavom SRSR z pytan diialnosti Derzhkomvydavuu*. (f. 4607, op. 2, spr. 649), 185–190 ark. (in Ukrainian)
10. Tsentralnyi derzhavnykh arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady Ukrainy (1972). *Lystuvannia z Radioi ministriv URSSR z pytan vydannia ta drukuvannia literatury ta inshykh pytan*. (f. 4607, op. 2, spr. 651), 22. (in Ukrainian)
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady Ukrainy (1973). *Nakazy Derzhkomvydavuu SRSR, shcho stosuutsia diialnosti Derzhkomvydavuu URSSR*. (f. 4607, op. 2, spr. 702), 26. (in Ukrainian)
12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady Ukrainy (1973). *Lystuvannia z TsK KPU z pytan diialnosti Derzhkomvydavuu URSSR*. (f. 4607, op. 2, spr. 727), 131, 140–142. (in Ukrainian)
13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady Ukrainy (1973). *Rishennia kolehii Derzhkomvydavuu SRSR, shcho stosuutsia diialnosti Derzhkomvydavuu URSSR*. (f. 4607, op. 2, spr. 776), 171–174. (in Ukrainian)

14. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (1974). Rishennia kolehii Derzhkomvydavu SRSR, shcho stosuiutsia Derzhkomvydavu URSR. (f. 4607, op. 2, spr. 777), 28. (in Ukrainian)
15. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (1974). Rishennia zasidannia kolehii Derzhkomvydavu SRSR, shcho stosuiutsia diialnosti Derzhkomvydavu URSR. (f. 4607, op. 2, spr. 856), 148. (in Ukrainian)
16. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (1979). Lystuvannia z TsK KP Ukrainy z pytan diialnosti Derzhkomvydavu URSR. (f. 4607, op. 2, spr. 903), 1–2. (in Ukrainian)
17. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (1977). Rishennia zasidannia kolehii Derzhkomvydavom SRSR, shcho stosuiutsia diialnosti Derzhkomvydavu URSR. (f. 4607, op. 2, spr. 1166), 40–42. (in Ukrainian)
18. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (1977). Rishennia zasidannia kolehii Derzhkomvydavu SRSR, shcho stosuiutsia diialnosti Derzhkomvydavu URSR. (f. 4607, op. 1, spr. 1250), 213–231. (in Ukrainian)
19. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (1977). Nakazy Derzhkomvydavu SRSR, shcho stosuiutsia diialnosti Derzhkomvydavu URSR. (f. 4607, op. 2, spr. 1303), 2–5. (in Ukrainian)
20. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (1977). Lystuvannia z Derzhkomvydavom SRSR z pytan diialnosti Derzhkomvydavu URSR. (f. 4607, op. 2, spr. 1306), 42–55. (in Ukrainian)
21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (1978). Nakazy Derzhkomvydavu SRSR, shcho stosuiutsia diialnosti Derzhkomvydavu URSR. (f. 4607, op. 2, spr. 1348), 67–69, 87. (in Ukrainian)
22. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (1978). Rishennia kolehii Derzhkomvydavu URSR. (f. 4607, op. 1, spr. 1350), 87–99. (in Ukrainian)
23. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (1979). Rishennia zasidannia kolehii Derzhkomvydavu SRSR, shcho stosuiutsia diialnosti Derzhkomvydavu URSR. (f. 4607, op. 1, spr. 1440), 12. (in Ukrainian)
24. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (1979). Rishennia kolehii Derzhkomvydavu URSR. (f. 4607, op. 1, spr. 1448), 262–270. (in Ukrainian)
25. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (1980). Rishennia kolehii Derzhkomvydavu SRSR, shcho stosuiutsia diialnosti Derzhkomvydavu URSR. (f. 4607, op. 2, spr. 1530), 131–132. (in Ukrainian)
26. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (1987). Nakaz Pro vydannia plakata do Vsesoiuznogo tyzhnia dytiachoi ta yunatskoi knyhy. (f. 4607, op. 2, spr. 2185), 124. (in Ukrainian)

UKRAINIAN BOOK EXHIBITIONS UNDER IDEOLOGICAL CONTROL OF THE USSR (1945–1980 YEARS)

O. Yu. Khmelyovska

*Ukrainian Academy of Printing
19, Pid Holoskom St., Lviv, Ukraine
o.khmelyovska@gmail.com*

The article is dedicated to the use of book fairs and exhibitions held in 1945–1980 on the territory of Ukraine and abroad with the participation of Ukrainian publishers in the interest of Soviet propaganda. The creation and representation of the content at exhibitions and fairs under the ideological control have been analyzed; special attention has been paid to the thematic range of publications and printed matter; the influence of innovations of the state machine on the forms of the exhibitions of books, posters, illustrations has been demonstrated. The participation of Ukrainian publishers in the world book fairs, which were also used to consolidate the party politics, has been studied. Exhibitions, fairs and literary parties dedicated to anniversaries of Ukrainian writers have been analyzed.

Keywords: *propaganda, the USSR, ideology, book exhibition, book fair, post-war period.*

Стаття надійшла до редакції 18.03.2016.

Received 18.03.2016.